

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 7, Αρ. 7B (2013)

Μεθοδολογίες Μάθησης

«Εισαγωγή στη χρήση Η/Υ για δημοσίους υπαλλήλους»: σχεδιάζοντας διδακτικά κατά Mezirow και κατά Freire

Γεώργιος Πανσεληνάς

doi: [10.12681/icodl.634](https://doi.org/10.12681/icodl.634)

«Εισαγωγή στη χρήση Η/Υ για δημοσίους υπαλλήλους»: σχεδιάζοντας
διδασκτικά κατά Mezirow και κατά Freire

“Civil-servants training on ICT use” according to Freire and according to
Mezirow

Πανσεληνάς Γεώργιος

Γραφείο Σχολικών Συμβούλων Δ.Ε- Περιφερειακή Δ/νση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Κρήτης
Σχολικός Σύμβουλος Πληροφορικής Ν. Ηρακλείου και Ν. Λασιθίου
panselin@gmail.com

Abstract

Freire (2006) and Mezirow (2007) have introduced and support the two most influential theories in adult education. Mezirow and his colleagues underline the strength and describe the knowhow of transformative learning implemented through critical reflection, where as Freire sees critical learning as a means of action towards social change. Taking into account the two aforementioned theories, we propose two instructional designs for Civil-servants training on ICT use. These instructional designs aim at informing effective instructional design for in-service training programs.

Keywords: *Transformative learning, Mezirow, Education, Social change, Freire, Instructional Design, ICT, In-Service Training, Civil-Servants*

Περίληψη

Οι θεωρίες των Freire (2006) και Mezirow (2007) αποτελούν δύο από τις βασικότερες θεωρίες της εκπαίδευσης ενηλίκων, οι οποίες έχουν επηρεάσει το σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων παγκοσμίως. Ο Mezirow και οι συνεργάτες του, με τη χειραφέτηση του εκπαιδευόμενου μέσω της ελεύθερης διαλογικής συζήτησης και της ανάπτυξης κριτικού στοχασμού, επιδιώκουν για κάθε εκπαιδευόμενο το μετασχηματισμό της οπτικής του ώστε να ξεπεράσει τις δυσλειτουργικές του παραδοχές. Από την άλλη, ο Freire οραματίζεται τη δράση για την κοινωνική αλλαγή ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα της εκπαίδευσης επικεντρώνοντας στα προβλήματα των εκπαιδευομένων μέσα στο δεδομένο κοινωνικό-πολιτισμικό-οικονομικό πλαίσιο. Με βάση τις δύο αυτές οπτικές, επιχειρούμε να δημιουργήσουμε δύο διαφορετικά διδασκτικά σχέδια, ένα για κάθε θεωρία, που αφορούν στην εκπαίδευση δημοσίων υπαλλήλων στη «Χρήση Η/Υ». Οι προτεινόμενες διδασκτικές ενότητες είναι δυνατό να λειτουργήσουν ως παραδείγματα εφαρμογής της θεωρίας στο σχεδιασμό προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων.

Λέξεις-κλειδιά: *Μετασχηματίζουσα μάθηση, Mezirow, Εκπαίδευση για την Κοινωνική αλλαγή, Freire, Σχεδιασμός διδασκτικής ενότητας, Εκπαίδευση στους Η/Υ, Δημόσιοι υπάλληλοι*

Εισαγωγή

Οι θεωρίες των Freire (2006) και Mezirow (2007) αποτελούν δύο από τις βασικότερες θεωρίες της εκπαίδευσης ενηλίκων, οι οποίες έχουν επηρεάσει το σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων παγκοσμίως.

Στη συγκεκριμένη εργασία με βάση τις θεωρίες των δύο αυτών μελετητών, αφού πρώτα αναδειχθούν τα θετικά σημεία, οι αδυναμίες, τα κοινά σημεία και οι διαφορές της κάθε θεωρίας, θα επιχειρηθεί ο σχεδιασμός δύο διδακτικών ενοτήτων «Εισαγωγή στη χρήση H/Y» για δημοσίους υπαλλήλους, μια για κάθε θεωρία.

Οι θεωρίες των Mezirow και Freire

Ο Mezirow και οι συνεργάτες του (2007) προσδίδουν μεγάλη σημασία στη χειραφέτηση του εκπαιδευόμενου και στην ανάπτυξη από μέρους του αυτόνομης σκέψης. Θεωρώ ότι αυτός ακριβώς ο στόχος, από τη μια μεριά, ανταποκρίνεται στο προφίλ του ενήλικου εκπαιδευόμενου και από την άλλη μεριά στις ανάγκες της σημερινής εποχής. Σε αυτή ακριβώς την επιδίωξη ο ρόλος των εκπαιδευτών ενηλίκων είναι σημαντικός κατά τον Mezirow: «διευρύνουν και ισοσταθμίζουν τις ευκαιρίες που αφορούν στον σκοπό αυτό», ενισχύουν την ελεύθερη συμμετοχή στη διαλογική συζήτηση και την ενεργοποίηση των συμμετεχόντων και «γίνονται οι ίδιοι παράδειγμα» μεταβιβάζοντας την εξουσία τους στην εκπαιδευόμενη ομάδα.

Όπως όμως προαναφέρθηκε, η αυτόνομη σκέψη, μέσω της διαλογικής, ορθολογικής συζήτησης (Habermas, 1991) αποτελεί και μέθοδο ώστε οι εκπαιδευόμενοι να επιδιώξουν τον κριτικό στοχασμό και αυτοστοχασμό (Κόκκος, 2005α). Θεωρώ πολύ σημαντική την επιδίωξη να καταλάβουμε το «γιατί» των πράξεων μας, με άλλα λόγια τις παραδοχές με βάση τις οποίες εκπαιδευτής και εκπαιδευόμενοι ερμηνεύουν την πραγματικότητα και δρουν. Με αυτό τον τρόπο, είναι δυνατό να άρουμε τις δυσλειτουργικές παραδοχές μας ώστε να επιδιώξουμε τους προσωπικούς στόχους εκπαίδευσης μέσα από μια νέα οπτική (Μετασχηματίζουσα οπτική) (Τσιμπουκλή & Φίλλιπς, 2007, σ. 43).

Από την άλλη μεριά, όπως ο Jarvis και ο Freire αναφέρουν, ο εκπαιδευτής αλλά και το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό και οικονομικό πλαίσιο επηρεάζει βαθύτατα τόσο την εκπαίδευση όσο και τον τρόπο με τον οποίο οι εκπαιδευόμενοι ερμηνεύουν και αξιολογούν τις σκέψεις και πράξεις τους (Κόκκος, 2005α, σ. 85· Τσιμπουκλή & Φίλλιπς, 2007, σ. 50). Με τη σειρά της, η εκπαίδευση επιδρά σε αυτό ακριβώς το κοινωνικο-πολιτισμικό και οικονομικό πλαίσιο. Ο Mezirow δεν λαμβάνει υπόψη ιδιαίτερα αυτή τη διάσταση της εκπαίδευσης. Επίσης, ο Mezirow εναποθέτει στους εκπαιδευόμενους την ευθύνη να βρουν τον προσανατολισμό τους. Πολλές φορές όμως οι εκπαιδευόμενοι λόγω των αλλοτριωτικών επιδράσεων του πλαισίου δεν είναι δυνατό να διακρίνουν από μόνοι τους τις βιώσιμες λύσεις (Κόκκος, 2005α, σ. 82).

Και οι δύο θεωρητικοί της εκπαίδευσης (α) προτείνουν μεθοδολογίες που αποβλέπουν στην ενεργητική μάθηση των εκπαιδευομένων, (β) απορρίπτουν τον εκπαιδευτή ως πηγή αυθεντίας «κανείς δεν τα ξέρει όλα, κανείς δεν τα αγνοεί όλα» (Freire, 2006) και τον αντιλαμβάνονται ως εμπνευστή και συντονιστή της ομάδας παρά ως μεταβιβάστη γνώσεων και αξιών (Κόκκος, 2005α, σ. 89). Επιπροσθέτως, υπογραμμίζουν και οι δύο τη σημασία του κριτικού στοχασμού και του διαλόγου στην εκπαίδευση ενηλίκων (Κόκκος, 2005α, σ. 60-61).

Συγχρόνως, και οι δύο θεωρητικοί της εκπαίδευσης Mezirow και Freire αναγνωρίζουν ότι η δράση είναι το αποτέλεσμα της εκπαίδευσης. Όμως, ο Mezirow αναφέρεται σε προσωπικό επίπεδο ή στο στενό περιβάλλον του εκπαιδευόμενου (κοινωνικό, επαγγελματικό) και μόνο εφόσον το επιλέξει ο εκπαιδευόμενος (Κόκκος 2005α, 63, 79-82· Mezirow και Συνεργάτες, 2007), ενώ ο Freire (2006) αναφέρεται

κυρίως σε αλλαγή στο ευρύτερο κοινωνικό, επαγγελματικό ή/και πολιτικο-οικονομικό περιβάλλον του εκπαιδευομένου. Θεωρεί μάλιστα αναπόφευκτη μια τέτοια δράση αφού η σύγκρουση εξουσίας/κατεστημένου και καταπιεσμένου είναι αναπόφευκτη (Κόκκος 2005α, 59-64; Freire, 2006).

Επίσης, διαφορετικά προσεγγίζεται ο ρόλος του εκπαιδευτή: Ο εκπαιδευτής κατά τον Freire πρέπει να διαμορφώνει το πλαίσιο «το οποίο δεν μπορεί παρά να οδηγεί σε ορθά συμπεράσματα» και συγκεκριμένα στη δράση για την κοινωνική αλλαγή (Κόκκος 2005α, 63). Αντίθετα ο εκπαιδευτής κατά τον Mezirow (2007) πρέπει να διασφαλίσει το πλαίσιο για τον κριτικό στοχασμό, θέτοντας ως στόχο αλλά και έχοντας ως μέθοδο την αυτόνομη σκέψη. Με αυτό τον τρόπο δεν οδηγεί τους εκπαιδευόμενους σε συγκεκριμένα ορθά συμπεράσματα αλλά προσπαθεί να τους αφήσει ελεύθερους να αποφασίσουν.

Είναι πολύ σημαντικό και θετικό και στην προσέγγιση του Freire (2006) η ανάδειξη της ενεργητικής και συμμετοχικής εκπαίδευσης και του διαλόγου και της απόρριψης του εκπαιδευτή ως ένα μοντέλο αυθεντίας και μετάδοσης γνώσεων. Επίσης είναι πολύ σημαντικό ότι λαμβάνει υπόψη το κοινωνικό-πολιτισμικό-οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η εκπαίδευση και το γεγονός ότι αναγνωρίζει ότι η ουσιαστική εκπαίδευση είναι δυνατό να συμβάλλει με τη σειρά της στην αλλαγή του. Όμως, η θεώρησή του ότι μέσα από την εκπαίδευση εξάγονται συγκεκριμένα ορθά συμπεράσματα τα οποία αναγκαστικά οδηγούν σε σύγκρουση και πολιτική δράση είναι δυνατό να οδηγήσει σε χειραγώγηση των εκπαιδευομένων. Η συγκεκριμένη προσέγγιση δεν ταιριάζει σε όλα τα πλαίσια μάθησης και ενδεχομένως, σε κάποιες περιπτώσεις, οδηγεί σε διαμόρφωση δυσλειτουργικού κλίματος μεταξύ εκπαιδευτή και εκπαιδευομένων.

Επιχειρώντας το σχεδιασμό της διδακτικής ενότητας «Εισαγωγή στη χρήση Η/Υ» για ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης δημοσίων υπαλλήλων

«Εισαγωγή στη χρήση Η/Υ» για δημοσίους υπαλλήλους κατά Mezirow

Το ευρύτερο πρόγραμμα εκπαίδευσης μπορεί να έχει ως θέμα την «Εισαγωγή στη χρήση Η/Υ» σε δημοσίους υπαλλήλους. Η συγκεκριμένη διδακτική ενότητα 4-5 ωρών έχει ως διδακτικό στόχο την άρση των δυσλειτουργικών παραδοχών των υπαλλήλων που αφορούν στη χρήση Η/Υ στο χώρο εργασίας τους. Στις περιπτώσεις αυτές έχει γίνει φανερό ότι σε πολλούς από τους εκπαιδευόμενους παρουσιάζονται διάφορα εμπόδια στη μάθηση: (α) Άγχος και φόβος σχετικά με την ικανότητα τους να χειριστούν μια μηχανή (Τεχνοφοβία), (β) Φόβος ότι οι αλλαγές στη φύση της εργασίας τους με την είσοδο των υπολογιστών θα αποβούν εις βάρος τους: θέματα υποκατάστασης των υπαλλήλων από υπολογιστές, αδυναμία να αντεπεξέλθουν στα καθήκοντά τους, θέματα υγείας κ.α. (Κουτσονίκος, 2005, σ. 98-100).

Προκειμένου να μετασχηματιστεί η οπτική των εκπαιδευομένων σχετικά με τη χρήση των Η/Υ στο χώρο δουλειάς τους μπορούμε να εφαρμόσουμε τις εξής εκπαιδευτικές τεχνικές:

Προσομοίωση: Αναφέρεται υποθετικό περιστατικό στο οποίο «ο Προϊστάμενος των υπαλλήλων, μετά το σεμινάριο το οποίο παρακολουθούν, αποφασίζει ότι όλες οι βεβαιώσεις που δίνει το τμήμα στο οποίο υπηρετεί ο υπάλληλος θα δίνονται ηλεκτρονικά. Οι υπάλληλοι θα πρέπει να φροντίσουν να φτιάξουν μια φόρμα βεβαίωσης σε έναν κειμενογράφο την οποία και θα χρησιμοποιούν για την αποστολή των βεβαιώσεων με email». Κάποιες ομάδες 4-5 ατόμων καλούνται να καταγράψουν: «σκέψεις και συναισθήματα από την πλευρά του Προϊσταμένου». Οι άλλες περισσότερες ομάδες εργασίας καλούνται να καταγράψουν: «Σκέψεις και συναισθήματα από την πλευρά των υπαλλήλων». Με αυτό τον τρόπο, οι

εκπαιδευόμενοι θα μπουν στη διαδικασία να νιώσουν μια υποθετική κατάσταση, να σκεφτούν και να διατυπώσουν τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους με σκοπό να βιώσουν κάποιο αποπροσανατολιστικό δίλημμα. Ακολουθεί *συζήτηση* στην ολομέλεια στην οποία συζήτηση οι εκπαιδευόμενοι έχουν τη δυνατότητα να εξετάσουν διαφορετικές απόψεις και να εξετάσουν τις δικές τους παραδοχές.

ή εναλλακτικά

Ομάδες εργασίας 4-5 ατόμων με θέμα συζήτησης μέσα στην ομάδα: α) αν και με ποιο τρόπο χρησιμοποιούν τους Η/Υ στο χώρο δουλείας τους β) για ποιο λόγο τους χρησιμοποιούν ή για ποιο λόγο δεν τους χρησιμοποιούν και ποια είναι τα βασικά εμπόδια που αντιμετωπίζουν στη χρήση τους. Στη συνέχεια ο εκπρόσωπος κάθε ομάδας παραθέτει τις απόψεις της ομάδας του και ακολουθεί συζήτηση στην ολομέλεια. Η χρήση της ομαδικής εργασίας προτείνεται σε αυτή τη φάση διότι μέσα στη μικρή ομάδα εργασίας δημιουργούνται ευκολότερα προϋποθέσεις διαλόγου και ανάπτυξης κριτικής σκέψης και μειώνεται το άγχος και οι αντιστάσεις των εκπαιδευομένων ώστε να συμμετέχουν ενεργά και να εκφράσουν τις ανησυχίες τους (Κόκκος, 2005β) σε ένα «προστατευμένο περιβάλλον» (Mezirow και συνεργάτες, 2007).

Μετά τη Μελέτη Περίπτωσης ή την Ομαδική εργασία ακολουθεί *Επίδειξη και Πρακτική άσκηση* (Κόκκος, 2005β) «δημιουργία μιας φόρμας βεβαίωσης και αποστολής της με email» με στόχο όλοι οι εκπαιδευόμενοι να τα καταφέρουν. (Αυτό θα μπορούσε να γίνει και πριν τη Μελέτη περίπτωσης ή την Ομαδική εργασία). Αν συμβεί μετά ακολουθεί μια τελευταία φάση *συζήτησης* στην ολομέλεια με βάση το ερώτημα της Μελέτης περίπτωσης.

Με αυτό τον τρόπο ακολουθείται ή ίδια κατεύθυνση με την κατεύθυνση που ακολουθούν τα στάδια της μετασχηματίζουσας μάθησης που αναφέρονται από τις Τσιμπουκλή & Φίλιπς, (2007, σ. 44).

«Εισαγωγή στη χρήση Η/Υ» για δημοσίους υπαλλήλους κατά Freire

Παίρνουμε ως παράδειγμα το ίδιο πρόγραμμα «Εισαγωγή στην χρήση Η/Υ» σε δημοσίους υπαλλήλους, το οποίο όμως αυτή τη φορά θα προσεγγιστεί με τις αρχές του Freire (2006). Η συγκεκριμένη διδακτική ενότητα 4-5 ωρών έχει ως διδακτικό στόχο την αντιμετώπιση των προβλημάτων των υπαλλήλων που αφορούν στη χρήση Η/Υ στο χώρο εργασίας τους: «επίκεντρο τα προβλήματα των εκπαιδευομένων» (Freire αναφέρεται στον Κόκκο 2005α, 61).

Ο σχεδιασμός της διδακτικής ενότητας ακολουθεί τα στάδια που προτείνει η θεωρία του Freire (Τσιμπουκλή & Φίλιπς, 2007, σ. 38-39).

Διερευνητικό στάδιο

Επίδειξη και Πρακτική άσκηση (Κόκκος, 2005β) δημιουργίας μιας φόρμας «βεβαίωσης» και αποστολής της με email

Προσομοίωση: Αναφέρεται το ίδιο υποθετικό περιστατικό με τη διδακτική ενότητα που παρουσιάστηκε παραπάνω (κατά Mezirow). Κάποιες ομάδες 4-5 ατόμων καλούνται να καταγράψουν «σκέψεις και συναισθήματα από την πλευρά του Προϊσταμένου, Ποιους εξυπηρετεί αυτή η αλλαγή; Γιατί προτείνεται; Ποιες πρέπει να είναι οι προϋποθέσεις εφαρμογής της;». Οι άλλες περισσότερες ομάδες εργασίας καλούνται να καταγράψουν απαντήσεις στα ίδια ερωτήματα και καταστάσεις από την πλευρά αυτή τη φορά των υπαλλήλων. Με αυτό τον τρόπο, οι εκπαιδευόμενοι θα μπουν στη διαδικασία να νιώσουν μια υποθετική κατάσταση, να σκεφτούν και να διατυπώσουν τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους. Ακολουθεί *συζήτηση* στην ολομέλεια στην οποία συζήτηση οι εκπαιδευόμενοι έχουν τη δυνατότητα να

εξετάσουν διαφορετικές απόψεις και να συνειδητοποιήσουν τα θετικά, τα αρνητικά και τα «γιατί» της ενσωμάτωσης των Η/Υ στη δημόσια διοίκηση.

ή εναλλακτικά

Επίδειξη και Πρακτική (Κόκκος, 2005β) άσκηση δημιουργίας μιας φόρμα βεβαίωσης και αποστολής της με email.

Ομάδες εργασίας 4-5 ατόμων με θέμα συζήτησης μέσα στην ομάδα: α) αν και με ποιο τρόπο χρησιμοποιούν τους Η/Υ στο χώρο δουλειάς τους β) για ποιο λόγο τους χρησιμοποιούν ή για ποιο λόγο δεν τους χρησιμοποιούν και ποια είναι τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Ποιες είναι οι προϋποθέσεις που πρέπει να υπάρχουν ώστε αυτή η ενσωμάτωση να αποβεί ωφέλιμη στους υπαλλήλους;

Θεματικό Στάδιο

Είτε εφαρμόσουμε Προσομοίωση είτε Ομαδική εργασία, ο εκπαιδευτής συμμετέχει θέτοντας ερωτήματα και διαμορφώνοντας το πλαίσιο της *συζήτησης*, ενώ σημειώνει ώστε να *διαμορφώσει ένα διάγραμμα με τις σχέσεις αιτίας και αποτελέσματος* που διέπουν το πρόβλημα της χρήσης Η/Υ από τους δημοσίους υπαλλήλους.

Στάδιο Προβληματισμού

Ομαδική εργασία για τη διατύπωση τρόπων δράσης ώστε να αρθούν τα εμπόδια στην ενσωμάτωση Η/Υ στη Δημόσια Διοίκηση. Καταγραφή του γενικότερου κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου ενσωμάτωσης της Πληροφορικής στο παγκόσμιο περιβάλλον. Καταγραφή των προϋποθέσεων ενσωμάτωσης της χρήσης Η.Υ από τους δημοσίους υπαλλήλους (υιοθέτηση ανοιχτού και δωρεάν λογισμικού, επιμόρφωση και παροχή προσωπικών υπολογιστών στους υπαλλήλους, διαλείμματα κατά την εργασία, εργονομία, κίνητρα κ.α.) με παράλληλη καταγραφή του τρόπου διεκδίκησής τους.

Συμπεράσματα

Ο Mezirow και οι συνεργάτες του, με τη χειραφέτηση του εκπαιδευόμενου μέσω της ελεύθερης διαλογικής συζήτησης και της ανάπτυξης κριτικού στοχασμού και αυτόνομης σκέψης, επιδιώκουν για κάθε εκπαιδευόμενο το μετασχηματισμό της οπτικής του, ώστε να ξεπεράσει τις δυσλειτουργικές του παραδοχές. Από την άλλη, ο Freire οραματίζεται τη δράση για την κοινωνική αλλαγή ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα της εκπαίδευσης επικεντρώνοντας στα προβλήματα των εκπαιδευομένων μέσα στο δεδομένο κοινωνικό-πολιτισμικό-οικονομικό πλαίσιο. Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι δεν έχει ακόμα διαμορφωθεί μια ενιαία θεωρία για την εκπαίδευση ενηλίκων, οι απόψεις των Freire και Mezirow μοιράζονται κάποιες κοινές αρχές και συνεισφέρουν στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων αλλά και στη διαμόρφωση του ρόλου του εκπαιδευτή. Με βάση τις δύο αυτές οπτικές, επιχειρήσαμε να δημιουργήσουμε δύο διαφορετικά διδακτικά σχέδια, ένα για κάθε θεωρία, που αφορούν στην εκπαίδευση δημοσίων υπαλλήλων στη «Χρήση Η/Υ». Οι προτεινόμενες διδακτικές ενότητες είναι δυνατό να λειτουργήσουν ως παραδείγματα εφαρμογής της θεωρίας στο σχεδιασμό προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Freire, P. (2006). Δέκα επιστολές προς εκείνους που τολμούν να διδάσκουν (μτφ. Μ. Νταμπαράκης). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1998)
- Habermas, J. (1991). *The theory of communicative action Vol. 2*, Cambridge, Polity Press.
- Mezirow, J. και Συνεργάτες (2007). Η μετασχηματίζουσα μάθηση (μτφ. Γ. Κουλαουζίδης). Μεταίχμιο. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 2000)

- Κόκκος, Α. (2005α). Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων: Θεωρητικό Πλαίσιο και Προϋποθέσεις Μάθησης, Τόμος Α, ΕΑΠ.
- Κόκκος, Α. (2005β). Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων: Εκπαιδευτικές Μέθοδοι, Τόμος Β, ΕΑΠ.
- Κουτσονίκος, Α. (2005). Εκπαιδευτικές Τεχνικές στο Εκπαιδευτικό Πεδίο «Πληροφορική» στο Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων: Παραδείγματα , Τόμος Δ, ΕΑΠ.
- Τσιμπουκλή, Α. και Φίλιπς, Ν. (2007). Εκπαίδευση Εκπαιδευτών Ενηλίκων: Εκπαιδευτικό υλικό, ΓΓΕΕ, ΥΠΕΠΘ.